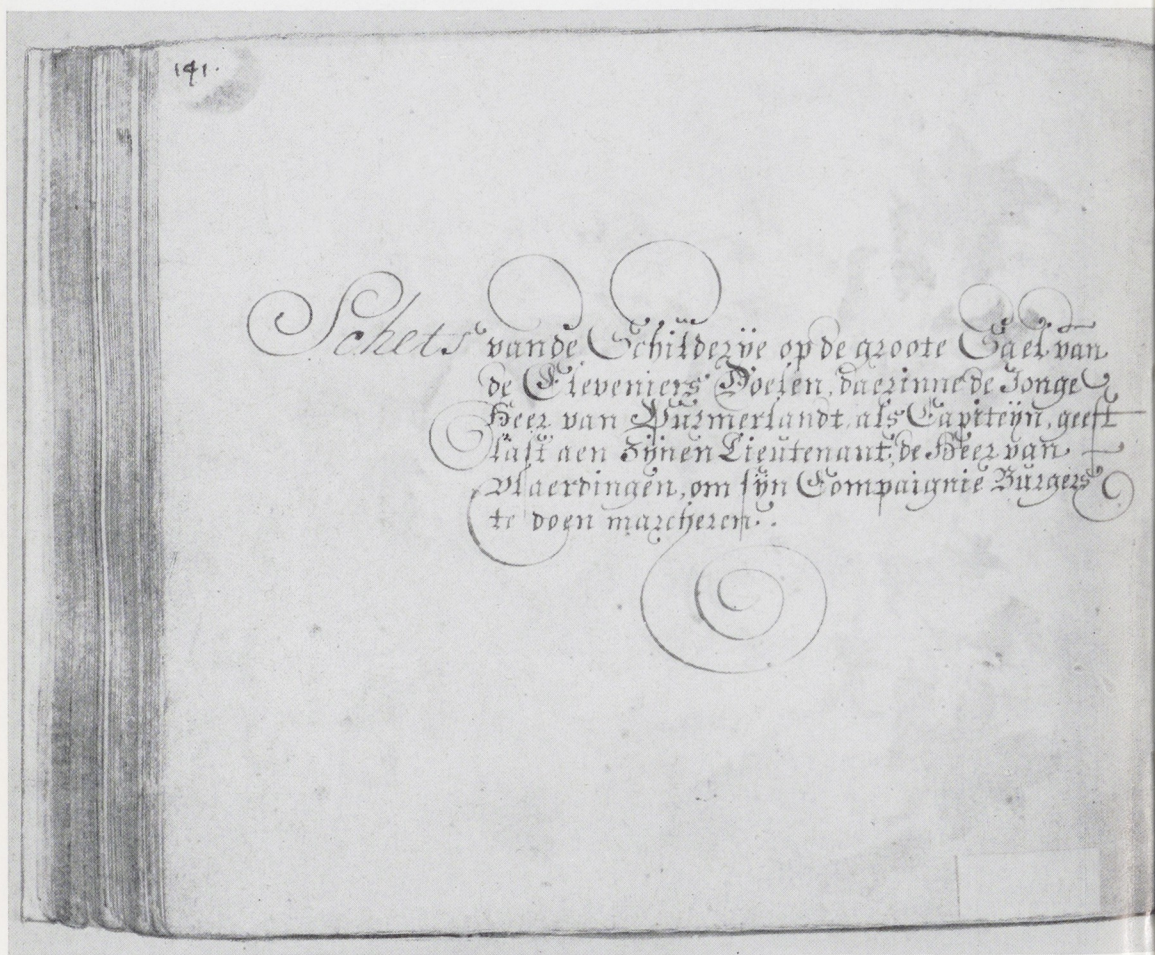

**Rembrandts Nachtwacht:
van Feeststoet tot Schuttersstuk**

Afb. 1. De Nachtwacht. Tekening in het Album van de heren en vrouwen van Purmerlandt en Ilpendam. Rijksmuseum,

Er is enige moed voor nodig anno 1967 nog iets te berde te brengen over Rembrandts *Nachtwacht* en dan nog wel met het oogmerk een algemeen aanvaarde hypothese aangaande de ontstaansgeschiedenis in twijfel te trekken. Men vindt immers, tot in de meest recente literatuur, het bezoek, dat Maria de' Medici in 1638 aan Amsterdam bracht, als aanleiding en thema voor Rembrandts schuttersstuk vermeld.

Deze veronderstelling vindt zijn oorsprong in het artikel, dat Prof. Dr. J. Six in *Oud-Holland* 1909¹

deed verschijnen, en is sindsdien bij mijn weten door vrijwel iedereen aanvaard². Six kwam tot de conclusie, dat niet alleen het stuk van Sandrart, waarop de compagnie van Cornelis Bicker³ zich geschaard om de beeltenis van Maria de' Medici liet vereeuwigen, maar alle schilderijen in de nieuwe zaal van de Kloveniersdoelen, waarvoor ook Rembrandts stuk bestemd was, het bezoek van de Franse Koningin-Moeder tot onderwerp hadden en dat er sprake was van een van te voren vastgesteld programma voor de decoratie. In een

Amsterdam (bruikleen van de fam. De Graeff).

noot voegde hij er weliswaar aan toe: *Wij weten ongelukkig niet of Banning Cocq en Roelof Bicker in 1638 reeds kapitein zijn geworden, maar dat bezwaar meende hij te kunnen overbruggen: Waren zij het nog niet dan moet men niet aan historische trouw denken als in een ricuerdo van Velasquez, maar aan die hogere historische waarheid, die het geheel vóór het bijzondere laat gaan.*

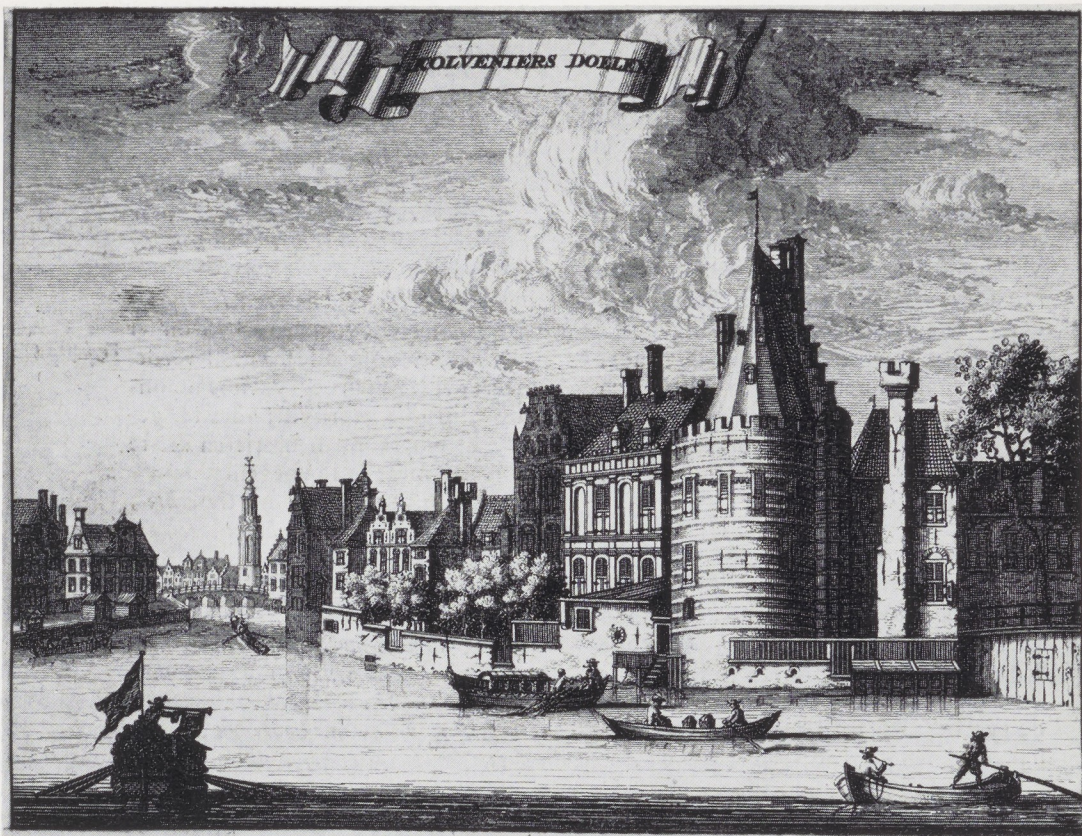
In het werk van Jochems over de Amsterdamse schuttersvendels⁴ zoekt men inderdaad tevergeefs naar het jaar, waarin Frans Banning Cocq tot kapitein werd benoemd. Dat vindt zijn oorzaak in het feit, dat de aantekeningen over de schutterij van Gerard Schaep Pietersz., waarop Jochems zijn werk tot 1650 baseerde, wat betreft de vervulling van de officiersfuncties eindigen in 1638 en pas in 1646 weer beginnen⁵. Van 1620 tot 1650 was Amsterdam in 20 wijken verdeeld, elk met één burgercompagnie onder aanvoering van een kapitein en een luitenant. Frans Banning Cocq is in 1635 luitenant van wijk I geworden, hetgeen hij volgens Schaep in mei 1638, wanneer de krijgsraad voor het komend jaar de officieren aanwijst, nog steeds is. Jochems vulde de ontbrekende gegevens aan uit andere bronnen, met name de schuttersstukken. Zo vermeldt hij Frans Banning Cocq als kapitein van wijk I voor het jaar 1642 of vroeger, omdat hij in die rang op de 1642 gedateerde *Nachtwacht* voorkomt. Wat de wijk betreft, maakte Jochems een fout, die door Dyserinck en Van Dillen is hersteld⁶. Weliswaar woonde Banning Cocq zelf in wijk I, de schutters echter, die op de *Nachtwacht* voorkomen, woonden allen op het Water en de Nieuwendijk, behorend tot wijk II. Bovendien zou Banning Cocq dan Cornelis de Vrij als kapitein van wijk I opgevolgd moeten hebben, hetgeen onwaarschijnlijk is, omdat De Vrij nog in 1642 als kapitein van die wijk in functie was bij het bezoek van Frederik Hendrik aan Amsterdam⁷. Willem van Ruytenburg, in 1642 luitenant in de compagnie van Banning Cocq, wordt in 1646 kapitein van wijk II. Beide factoren zijn op zich zelf geen dwingend bewijs, maar wijzen in dezelfde richting als Dyserinck en Van Dillen: namelijk, dat Banning Cocq kapitein wordt van wijk II. Maar wanneer?

Is hij het geworden tussen mei en september 1638, wanneer het bezoek van Maria de' Medici plaats vindt?

Hoewel in het manuscript van Schaep in de naamlijsten van de officieren juist over de jaren 1639–1646 een hiaat voorkomt, bevindt zich daarin wel een eigenhandig geschreven verslag van de vergadering van de krijgsraad van 30 augustus 1638 om te resolveren op het inhalen vande Coninginne-Moeder van Vrancrijck, ende is ter selver tijt veel gesegs ende gedoens geweest onder de Capiteinen wie eerst of laetst sou op, ofte, afrekenen. Item op wat plaetse ijder staen, ende waer, of wanneer marcheren⁸. Dan volgt een opsomming van de kapiteins met de gelote plaatsen: Pieter Reael, Jacob Pietersz. Hoogkamer, Reinier Reael, Dirck Geurtsz. van Beuningen, Hendric Reynst, Joris Jorisz., Allart Cloeck, Cornelis de Graeff, Dirck Theulinx, Jacob Sijmonsz. de Vries, Jacob Bicker, Cornelis Jacobsz. Waijer, Cornelis Bicker, Cornelis van Dronckelaer, Willem Backer, Jacob Jacobsz. Rogh, Jan Claesz. Vlooswijk, Cornelis de Vrij, Hendric Dirxz. Spiegel en Ernst Roetersz. Noch Roelof Bicker, noch Frans Banning Cocq bevond zich onder de kapiteins.

Het is niet onaardig de woorden over de intocht, die Schaep erbij aantekent, te lezen. Zij geven een wat meer realistisch beeld dan de hoogdravende woorden van de officiële gedenkschrijver Caspar Barlaeus. Was het bij deze louter pracht en praal, volgens Schaep viel het feest een beetje in het water: *Doch, was de glants ende wterlijcken pronck vermits den Regen, die gevallen was, aen haer* (d.w.z. de ruiterij) *kleederen, wapenen, ende Cieraetsel vermindert ende benomen: De Vaendelen Burgerij waren oock seer sterck te voorschijn gekomen, ende dat door de hooge boete, sonder toelatinge van ontschult, daer op geset*⁹. Bovendien werden de door hen in te nemen plaatsen in de war gestuurd doordat Maria, in plaats van over water aan te komen, zoals oorspronkelijk in de bedoeling had gelegen, er de voorkeur aan gaf over land de stad te bereiken. Gerard Schaep heeft het bezoek met eigen ogen aanschouwd en is, mede gezien de grote nauwkeurigheid, waarmede hij te werk placht te gaan, een betrouwbare bron¹⁰. In 1638 was hij juist lid

Afb. 2. De Kloveniersdoelen te Amsterdam. Naar een gravure in Casparus Commelin, *Beschrijvinge van Amsterdam*, Amsterdam 1693, blz. 665.

van de Vroedschap en Schepen geworden. Zijn belangstelling voor de geschiedenis der schutterij, waarvan zijn vele aantekeningen getuigenis afleggen, zal wellicht dateren uit de tijd, dat hij zelf tot de schutterij behoorde. Het hiaat over de jaren 1639–1646 valt misschien te verklaren uit het feit, dat Schaep in die jaren niet in Amsterdam woonde, maar als afgevaardigde in de Admiraliteit van Zeeland in Middelburg verblijf hield. In 1647 komt hij weer dicht bij Amsterdam: hij verhuist naar Den Haag als gecommitteerde in een Rekenkamer van Holland, nadat hem een bewindhebbersplaats in de Kamer van Amsterdam

van de V.O.C. was ontgaan. Daardoor is het eens te meer een aanwijzing, dat Schaep, wat de naamlijsten betreft, zijn gegevens jaar voor jaar bijhield en zij zijn daarom goed te gebruiken.

Gezien het bovenstaande geloof ik niet zo zeer aan het koninklijk bezoek als aanleiding voor het schilderen van de *Nachtwacht* en hecht ik meer aan *historische trouw*, dan aan een *hoogere historische waarheid*.

De nieuwe zaal van de Kloveniersdoelen was gereed gekomen in of vlak vóór 1638, *zeer sierlijk van nieuws gebouwt*¹¹. Waarschijnlijk was de decoratie pas in 1645 compleet aanwezig. Deze

bestond uit zes schuttersstukken en uit een afbeelding van de vier doelheren. De zes schuttersstukken zijn: de *Compagnie van Cornelis Bicker*, 1640 door Joachim von Sandrart, de *Compagnie van Frans Banning Cocq*, 1642 door Rembrandt, de *Compagnie van Cornelis de Graeff*, 1642 door Jacob Backer, de *Compagnie van Jan Claesz. Vlooswijk*, 1642 door Nicolaas Eliasz., de *Compagnie van Roelof Bicker*, 1639 of 1643 door Bartholomeus van der Helst en de *Compagnie van Albert Bas*, 1645 door Govert Flinck¹². De vier doelheren lieten zich in 1642 door Govert Flinck afbeelden¹³.

Het idee, dat er een centraal thema aan de decoratie van de zaal ten grondslag zou liggen, berust eigenlijk alleen op het feit, dat de compagnie van Cornelis Bicker zich door Sandrart geschaard om het borstbeeld van Maria liet afbeelden met het gedichtje, dat Vondel daarbij maakte, en op het feit, dat er in zo korte tijd een groot aantal stukken voor de Doelenzaal gemaakt werd. Dit laatste lijkt mij eerder te verklaren uit de omstandigheid, dat de schutters juist toen de beschikking hadden gekregen over een nieuwe zaal. Ongetwijfeld heeft de in gebruikneming ervan stimulerend gewerkt op het geven van opdrachten; immers er was weer ruimte. Blijkens het bericht van Schaep hadden van de zes kapiteins, die zich met leden van hun compagnie lieten schilderen, behalve Cornelis Bicker, alleen Cornelis de Graeff en Jan Claesz. Vlooswijk in de rang van kapitein geassisteerd bij de intocht van Maria de' Medici. De namen van Frans Banning Cocq, Roelof Bicker en Albert Bas ontbreken op zijn lijstje. Dit feit pleit beslist tegen het idee, dat de vermaarde intocht het centrale thema van de decoratie zou zijn geweest.

Hiertegen zou kunnen worden ingebracht, dat teveel wordt uitgegaan van de kapitein en dat eerder een compagnie of wijk beslissend is geweest bij het verstrekken van de opdrachten. Ik geloof echter, dat dit niet het geval is. Wanneer Schaep de schuttersstukken beschrijft, dan luidt het onveranderlijk: de *Compagnie van kapitein X en luitenant Z*. Of Nicolaas Eliasz., die spreekt van *seeker schilderij van een Corporaalschap*

*van Capiteyn Vlooswijk*¹⁴. Men is bijvoorbeeld ook lid van de compagnie van kapitein X¹⁵. De officieren nemen, ook op de stukken zelf een zo dominerende plaats in, dat ik mij niet kan voorstellen, dat de schutters zich ter herinnering aan de erewacht, die zij voor Maria de' Medici vormden, zouden hebben laten afbeelden onder een nieuwe kapitein, die in het geval van de *Nachtwacht* toen zelfs nog luitenant was in een andere wijk.

Bij het zoeken naar een aanleiding, die er kon bestaan voor het schilderen van een compagnie, moet men, dunkt me, allereerst de traditie in het oog houden. Sinds het begin van de 16de eeuw hadden vele Amsterdammers zich op deze wijze laten afbeelden. Dat zij daarbij soms naar een bepaalde gelegenheid zochten, lijkt me een algemeen menselijke trek. In de 17de eeuw geschiedde dat ter herinnering aan een 'uittocht', zoals de schutters, die zich door Claes Lastman en Adriaen van Nieulandt lieten schilderen na de tocht naar Zwolle in 1622¹⁶. De Vrede van Munster gaf aanleiding tot het schilderen van schuttersfeesten door Govert Flinck en Bartholomeus van der Helst¹⁷. In 1650 werd Joan van de Poll kolonel en ter gelegenheid van zijn afscheid van de compagnie maakte Johan Spilberg een schuttersstuk, dat het laatste van de Amsterdamse schuttersstukken zou zijn¹⁸. Zo kon misschien ook het bereiken van de rang van kapitein een aanleiding vormen: Allart Cloeck werd in 1630 kapitein en een schets (Albertina, Wenen) voor het schilderij van 1632 door Thomas de Keyser¹⁹ is gesigneerd: 1630 27 NOVEMB. Over het algemeen blijkt het moeilijk een bijzondere aanleiding te vinden en men vraagt zich wel eens af, of die er per se geweest moet zijn en of bovenstaande gevallen niet eerder uitzonderingen zijn²⁰. In het geval van Rembrandts schuttersstuk lijkt mij het bezoek van Maria de' Medici niet relevant. De eigentijdse bronnen spreken er in het geheel niet over en luidt niet het bijschrift in het *Album Amicorum* van Frans Banning Cocq heel simpel: *de Jonge Heer van Purmerlandt, als Capiteijn, geeft last aen zijnen Lieutenant, de Heer van Vlaerdingen, om sijn Compagnie Burgers te doen marcheren*.

Noten

¹ J. Six, *Een teekening van Bartholomeus vander Helst, Oud-Holland* 27 (1909), pp. 142-148.

² H. E. van Gelder *trekt het in zijn Rembrandt-biografie in twijfel*, p. 261 e.v.

³ *Catalogue of Paintings [of the] Rijksmuseum, Amsterdam* 1960, nr. 2117.

⁴ J. A. Jochems, *Amsterdams oude burgervendels, Amsterdam* 1888.

⁵ *Aantekeningen van Gerard Schaep Pietersz., Aemsterdam III, aanwezig op het Gemeente Archief, Amsterdam*.

⁶ J. Dyserinck, *De Nachtwacht van Rembrandt, De Gids* 8 (1890), deel 4, p. 251; J. G. van Dillen, *De sergeants en schutters van Rembrandt's schuttersoptocht, Jaarboek Amstelodanum* 31 (1934), p. 98.

⁷ Hans Bontemantel, *De regeering van Amsterdam, uitgegeven door G. W. Kernkamp, 's-Gravenhage* 1897, deel I, p. 197.

⁸ Schaep, o.c., fol. 40r.

⁹ *Het was niet ongebruikelijk, dat er een boete werd geheven voor het wegblijven zonder geldige reden; bij deze gelegenheid bedroeg die volgens Schaep, fl. 25.-.*

¹⁰ *De gegevens betreffende Schaep dank ik aan Drs S. Groenveld.*

¹¹ C. Barlaeus, *Blyde inkomst der . . . Koninginne, Maria de Medicis . . .*, in de Nederlandse vertaling, Amsterdam 1639, p. 32.

¹² *Catalogue of Paintings [of the] Rijksmuseum, Amsterdam* 1960, nr. 2117; idem, nr. 2016; idem, nr. 398 A1; idem, nr. 899 A1; idem, nr. 1134; idem, nr. 924.

¹³ *Catalogue of Paintings [of the] Rijksmuseum, Amsterdam* 1960, nr. 923.

¹⁴ *Akte afgedrukt in Oud-Holland* 27 (1909), p. 147.

¹⁵ *Prot. Not. C. Winter*, 1713.

¹⁶ *Catalogus der schilderijen in het Rijksmuseum, Amsterdam* 1934, nr. 1424. De schutters, die op dit stuk voorkomen, behoren tot verschillende compagnieën en zijn speciaal voor de tocht verenigd.

¹⁷ *Catalogue of Paintings [of the] Rijksmuseum, Amsterdam* 1960, nrs. 925 en 1135.

¹⁸ *Catalogus der schilderijen in het Rijksmuseum, Amsterdam* 1934, nr. 2219.

¹⁹ *Catalogue of Paintings [of the] Rijksmuseum, Amsterdam* 1960, nr. 1340.

²⁰ Een vergelijking met Haarlem kan in deze niet gemaakt worden, aangezien het daar bijna alleen de officieren zijn, die zich laten schilderen. Zij traden telkens na drie jaar af. Vgl. C. C. van Valkenburg, *De Haarlemse schuttersstukken, Jaarboek Haerlem* 1958, pp. 59-68.